Quarterly Scientific Journal of Islamic Perspective on Educational Science from the Perspective of Islam/ Vol. 14 No. 34, Autumn 2026

Research Article

Ethics-Centered Social Education in the Pre-Revolutionary Era Sirah of Imam Khomeini (1959-1979)

Mohammad Ghodrati Shatouri[1]

Doi:
10.30497/esi.2026.250513.2110

CC BY NC

Introduction

Education, a critical component in the development of human character, has consistently encountered a variety of obstacles throughout history. The pre-Islamic Revolution era in Iran (1963–1979) is one of the most sensitive contexts, as it was marked by severe political and social restrictions. A fundamental question arises in such a situation: how can an educational discourse based on Islamic teachings be sustained in a restrictive environment? The primary focus of this research is "Ethics-Centered Social Education in the Pre-Revolutionary Sirah of Imam Khomeini." The primary goal is to elucidate the theoretical underpinnings and identify the practical strategies of Imam Khomeini in order to derive a model that is both indigenous and applicable to similar circumstances. The primary research question is: What are the attributes of Imam Khomeini's ethics-centered social education model during the pre-revolutionary era? The sub-questions are as follows: 1) What are the principles of ethics-centered social education that were implemented in his Sirah from 1963 to 1979? 2) What educational-communicative strategies did he employ to maintain this discourse in the face of constraints? 3) What are the components of the extracted model, and what is the relationship between them?

Theoretical Foundations and Research Background

There is a substantial body of research on Imam Khomeini's educational philosophy, as evidenced by a review of previous studies. The model of intellectual education based on his thought was elucidated by Aslani and Beheshti (2013). The foundations of his political ethics and education were analyzed by Abbasi et al. (2024). Nowroozi (2010) analyzed his moral-educational principles. Ghaffari Hashjin et al. (2012) studied scientific ethics and mentorship in his Sirah. Nevertheless, the social dimension has received minimal attention in the majority of these studies, which have focused on theoretical and individual aspects. Furthermore, they have conducted a disorganized analysis of his educational Sirah, neglecting to consider the pre-revolutionary period and the specific circumstances of political restriction. There has been no systematic examination of the relationship between "educational action," "communication," and

1. PhD , Jurisprudence and Fundamentals of Law and Thought of Imam Khomeini (RA) Imam Khomeini Research Institute and Islamic Revolution, Tehran ,Iran. ghodrati@ri-khomeini.ac.ir

"ethics" in this historical context, and no indigenous model has been proposed for comparable circumstances.

Research Methodology

This research was conducted using an analytical-descriptive method and a qualitative approach, utilizing inductive thematic analysis and documentary content analysis. The research scope encompasses texts and documents that pertain to Imam Khomeini's educational Sirah during the pre-revolutionary era. The primary source is Sahifeh-ye Imam, while supplementary sources consist of his speeches, messages, and historical reports. The initial unit of analysis is the "sentence" or "phrase" that is directly relevant to the research topic. Thematic analysis was conducted in six stages: familiarization with documents, extraction of initial codes, formation of sub-themes, review of themes, definition and naming of themes, and formulation of the model. The principles of the extracted model are as follows: Fitrah-oriented awakening, moral responsibility, and enlightenment as a moral duty; strategies include decentralized communication networking, the use of religious capacities, simple living as a revolutionary lifestyle, and moral courage; and consequences include the continuation of educational discourse under restriction, the strengthening of social capital, and the cultivation of conscious and responsible forces. The interaction and multilevel nature of the relationship between these components is evident; strategies are founded on principles, and strategies, in turn, enable the replication of principles under constraints.

Research Findings

The findings are organized into three main axes:

1. Principles of Moral Education: Imam Khomeini's moral principles with his students established a foundation for mutual expectations and interaction. Ethics-centered social education served as a non-violent strategy of resistance during the pre-revolutionary era. The Imam emphasized that "the greatest task we can accomplish is to awaken and make people aware," and "Fitrah-oriented awakening" was a key strategy. Confrontational approaches were replaced by this approach, which can be referred to as "non-violent, Fitrah-oriented education." Imam also emphasized the importance of "moral responsibility and enlightenment," asserting that "silence today is complicity with the oppressive regime" and that "the most effective method of propagation is to convey the message to the people." He believed that awareness without action was futile, and action without awareness resulted in deviation.

2. Educational Strategies: These consist of: (a) Fitrah-oriented awakening – the activation of innate human nature and moral conscience; (b) Moral-social responsibility and enlightenment – the obligation to inform the public and highlight deviations as a moral obligation. (c) Practical role-modeling – this encompasses "active patience and perseverance" (fearlessness and prioritizing the ideal over personal safety), "simple living as a revolutionary lifestyle" (avoiding formalities and living simply in exile), and "moral courage in the face of interrogation" (refusing to answer based on the lack of judicial independence); and (d) Application in cyberspace – these strategies can be adapted today to produce Fitrah-oriented content, encourage responsible participation, and present role models of simple living and moral courage.

3. Communication Strategies: These include: (a) Decentralized communication networking - the establishment of small, informal, face-to-face groups to maintain the educational discourse; (b) Symbolic and selective language – The use of metaphors, allusions, and religious capacities (such as forbidding evil and enjoining good) to convey critical messages while avoiding censorship; and (c) The framing of social and political criticism in religious concepts, which grants them religious legitimacy and protects them from suppression. These strategies can also be implemented in cyberspace by establishing small, targeted groups, employing metaphors and artistic content, and producing religious-critical content.
4. Social-Political Education: This encompasses: (a) Unity and cohesion, which involves the preservation of trust among revolutionary forces, the prevention of internal disputes, and the emphasis on the unity of the nation. (b) Educating the younger generation – entrusting the youth with three responsibilities: self-purification, deep self-education (understanding the true nature of Islam), and enlightening others. (c) Economic justice – the moral obligation to expose poverty and class disparities; and (d) Moral boundary-setting – maintaining independence, prioritizing dignified death over humiliating life, and refusing to compromise with the oppressor.

Conclusions and Discussion

This study examines Imam Khomeini's educational Sirah under restrictive conditions, particularly during the pre-revolutionary period, based on historical documents. The findings reveal that his educational model, grounded in moral principles and communicative-educational strategies, effectively fostered and organized conscious and responsible individuals. Key strategies included active responsibility, enlightenment, Fitrah-oriented awakening, and multi-level unity-building. The study highlights the central role of ethics, nonviolence, and practical role-modeling, alongside innovative communication strategies, in overcoming restrictions and suppression. It further demonstrates the contemporary relevance of this indigenous ethics-centered model in addressing individualism, consumerism, and the erosion of social trust through capability-based responsibility, simple living, and decentralized trust-based networks. Ultimately, the proposed model offers a culturally grounded framework for educational engagement in contexts where direct communication and educational discourse are constrained.

Keywords: Communication Strategies, Ethics-Centered Social Education, Imam Khomeini, Moral Responsibility, Pre-Revolution Era.

فصلنامهٔ علمی *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، مقالهٔ پژوهشی، دورهٔ ١٤، شمارهٔ ٣٤، پاییز ١٤٠٥، صص. ..-..

تربیت اجتماعی اخلاق‌محور در سیرهٔ پیش‌از انقلاب امام خمینی (١٣٤٠–١٣٥٧)

محمد قدرتی شاتوری[1] تاریخ دریافت: ١٤٠٥/٠٣/٣٠ تاریخ پذیرش: ١٤٠٥/٠٧/٢٩

Doi: 10.30497/esi.2026.250513.2110

چکیده

مسئلهٔ اصلی پژوهش حاضر این است که در دوران محدودیت سیاسی پیش‌از انقلاب اسلامی (١٣٤٠–١٣٥٧) امام خمینی چگونه تربیت اجتماعی اخلاق‌محور را بدون فروغلتیدن در انفعال یا خشونت تداوم بخشید. این پرسش ازآن‌رو اهمیت دارد که این دورانْ بستری حساس برای آزمون راهبردهای تربیتی در شرایط محدودیت است و سیرهٔ امام خمینی، منبعی غنی برای استخراج الگویی بومی و کارآمد می‌باشد. نوشتار حاضر با روش تحلیلی‌ـتوصیفی ازطریقِ تحلیل محتوای کیفی مستندات تاریخی (سخنرانی‌ها، نامه‌ها و خاطرات) و با روش تحلیل مضمون استقرایی، الگوی تربیتی امام خمینی را استخراج کرده است. الگوی مستخرج دارای سه سطح است: ١- سطح اصول (بیدارسازی فطرت‌محور، مسئولیت‌پذیری اخلاقی، روشنگری به‌مثابهٔ تکلیفی اخلاقی)؛ ٢- سطح راهبردها (شبکه‌سازی ارتباطی غیرمتمرکز، زبان گزینشی و انتقاد در چارچوب شرعی، الگوسازی عملی مبتنی‌بر ساده‌زیستی و شجاعت اخلاقی)؛ ٣- سطح پیامدها (تداوم گفتمان تربیتی در شرایط محدودیت، تقویت سرمایهٔ اجتماعی و پرورش نیروهای آگاه و مسئول). رابطه میان سطوحْ تعاملی و چندلایه است: اصولْ مبنای راهبردها را تشکیل می‌دهند و راهبردها ازطریقِ پیامدهای خود، بازتولید اصول را در شرایط محدودیت ممکن می‌سازند. این الگو می‌تواند چارچوبی نظری و عملی برای کنشگران حوزهٔ تربیت در موقعیت‌های مشابه فراهم کند.

واژگان کلیدی: امام خمینی، تربیت اجتماعی اخلاق‌محور، دوران پیش‌از انقلاب، راهبردهای ارتباطی، مسئولیت‌پذیری اخلاقی.

---

١. دانش‌آموختهٔ دکترای فقه و مبانی حقوق و اندیشهٔ امام خمینی (ره)، پژوهشکدهٔ امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی، تهران، ایران. ghodrati@ri-khomeini.ac.ir

بیان مسئله

دوران پیش‌از انقلاب اسلامی ایران یکی از حساس‌ترین بسترهای تاریخی برای آزمون راهبردهای تربیتی در شرایط محدودیت سیاسی و اجتماعی است. در این دوره فضای سیاسی و اجتماعی کشور تحت سیطرهٔ رژیم پهلوی دوم با ویژگی‌هایی نظیر سرکوب گفتارهای انتقادی و محدودیت شدیدِ ارتباطات مستقیم شناخته می‌شد (مرتضوی، ۱٤۰۰، ج ٤، ص. ۳۸). در چنین وضعیتی، پرسشی بنیادین مطرح می‌شود: چگونه می‌توان گفتمان تربیتی مبتنی‌بر آموزه‌های اسلامی را در چنین فضای محدودکننده‌ای تداوم بخشید و پیش برد؟

تربیت به‌مثابهٔ یکی از ارکان اساسی شکل‌دهی به شخصیت و رفتار انسان، در ادبیات دینی و اسلامی از جایگاهی بنیادین برخوردار است (میرزابیگی، ۱۳۷٤، ص. ۷)؛ بااین‌حال این مفهوم در بسترهای تاریخی متفاوت همواره با چالش‌ها و ضرورت‌های گوناگونی روبه‌رو بوده است (بهشتی، بی‌تا، ص. ۱۹۵). یکی از حساس‌ترین این بسترها دوران پیش‌از انقلاب اسلامی ایران است.

در این میانْ سیرهٔ عملی و آراء تربیتی امام خمینی ـ که خود بازتاب مستقیم آموزه‌های قرآن، سنت و خرد اسلامی است (الهامی‌نیا، ۱۳۸٦، ص. ۱۹) ـ می‌تواند الگویی کارآمد برای پاسخ به این پرسش فراهم آورد. هدف اصلی پژوهش حاضر تبیین مبانی نظری و شناسایی راهبردهای عملی امام خمینی در این حوزه است تا از این رهگذر، الگویی بومی و کاربردی برای موقعیت‌های مشابه استخراج گردد.

پژوهش حاضر درصدد است تا با تحلیل مستندات تاریخیِ سیرهٔ امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب، الگوی تربیت اجتماعی اخلاق‌محور ایشان را استخراج کند. پرسش اصلی پژوهش این است: الگوی تربیت اجتماعی اخلاق‌محور امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب چه ویژگی‌هایی دارد؟ پرسش‌های جزئی پژوهش عبارت‌اند از: ۱- اصول تربیت اجتماعی اخلاق‌محور در سیرهٔ امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب (۱۳٤۰–۱۳۵۷) کدام‌اند؟ ۲- امام خمینی از چه راهبردهای تربیتی‌ـارتباطی‌ای برای تداوم گفتمان تربیت اجتماعی اخلاق‌محور

در شرایط محدودیت استفاده می‌کردند؟ ۳- الگوی تربیتی-ارتباطی مستخرج از سیرهٔ امام خمینی چه اجزایی دارد و رابطهٔ میان این اجزا چگونه است؟

در پژوهش‌های پیشین به مطالعهٔ سیرهٔ تربیتی امام خمینی از زوایای گوناگون توجه شده است. در ادامه هریک از این پژوهش‌ها با نگاه انتقادی بررسی می‌شود و وجه تمایز پژوهش حاضر با آن‌ها مشخص می‌گردد.

اصلانی و بهشتی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تبیین الگوی تربیت عقلی برمَبنای اندیشهٔ امام خمینی» با روش تحلیل محتوای آثار امام خمینی، به تبیین الگوی تربیت عقلی برمَبنای اندیشهٔ ایشان پرداخته‌اند. هدف این پژوهش ارائهٔ الگویی نظام‌مند در حوزهٔ تربیت عقلی است. یافته‌ها نشان می‌دهد تربیت عقلی در اندیشهٔ امام بر مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی خاصی استوار است.

عباسی و دیگران (۱٤۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «مبانی و شاخص‌های اخلاق و تربیت سیاسی امام خمینی در جهت جذب افراد در تحقق انقلاب اسلامی» با روش تحلیل اسنادی به بررسی مبانی و شاخص‌های اخلاق و تربیت سیاسی امام پرداخته‌اند. هدفْ شناسایی شاخص‌هایی است که به جذب افراد در تحقق انقلاب اسلامی کمک می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد اخلاق و سیاست در اندیشهٔ امام پیوندی وثیق دارند و تربیت سیاسی مبتنی‌بر اخلاق، می‌تواند به جذب نیروهای انقلابی بینجامد.

نوروزی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «بازشناسی تحلیلی مبانی، دیدگاه‌ها، اصول و روش‌های تربیتی-اخلاقی ازمنظرِ امام خمینی» با روش تحلیل اسنادی به بازشناسی مبانی، دیدگاه‌ها، اصول و روش‌های تربیتی-اخلاقی امام پرداخته است. هدف این پژوهش مرور نظام‌مند اندیشه‌های تربیتی امام است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در اندیشهٔ امام تربیت بر تعلیم تقدم دارد و خودسازی نقش محوری دارد.

غفاری هشجین و دیگران (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «مؤلفه‌های اخلاق علمی و شاگردپروری در سیرهٔ علمی-آموزشی امام خمینی» با روش تحلیل اسنادی، به تحلیل مؤلفه‌های

اخلاق علمی و شاگردپروری در سیرهٔ علمی‌ـآموزشی امام پرداخته‌اند. هدفْ شناسایی مؤلفه‌های اخلاق علمی (نظم، تواضع، تسلط علمی، خلاقیت) و شاگردپروری در سیرهٔ امام است. یافته‌ها نشان می‌دهد امام در تربیت شاگردان بر خودسازی و اخلاق علمی تأکید ویژه‌ای داشتند.

سلحشوری و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «مبانی و مؤلفه‌های تربیت سیاسی از دیدگاه امام خمینی» با روش تحلیل اسنادی، به بررسی مبانی و مؤلفه‌های تربیت سیاسی از دیدگاه امام پرداخته‌اند. هدفْ شناسایی مبانی (توحیدمحوری، فطرت‌محوری، تربیت‌محوری و اخلاق‌مداری) و مؤلفه‌های تربیت سیاسی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تربیت سیاسی در اندیشهٔ امام بر مبانی توحیدی و اخلاقی استوار است.

فارسیان و پورمنوچهری (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «اهمیت و لزوم تربیت سیاسی در مکتب اجتهادی امام خمینی» با روش تحلیل اسنادی، بر نقش تربیت سیاسی در پایداری حکومت‌های مردمی تأکید کرده‌اند. هدف آن‌ها تبیین ضرورت تربیت سیاسی در مکتب اجتهادی امام است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تربیت سیاسیْ فرآیند انتقال ارزش‌ها از نسلی به نسل دیگر است و در پایداری حکومت‌های مردمی نقش محوری دارد.

احسانی (۱۳۹۱) در کتاب «تربیت سیاسی: بایدها و نبایدها در پرتو اندیشهٔ امام خمینی» با روش تحلیل اسنادی، به گردآوری یک‌صد و سی سؤال دربارهٔ ابعاد مختلف تربیت سیاسی پرداخته و با استفاده از دیدگاه‌ها و سیرهٔ عملی امام به آن‌ها پاسخ داده است. هدف این پژوهش پاسخ‌گویی به سؤالاتی دربارهٔ تربیت سیاسی ازمنظرِ امام است. یافته‌های آن، ارائهٔ پاسخ‌های مستند به سؤالات مطرح‌شده است.

باوجودِ غنای پژوهش‌های پیشینْ تحلیل آن‌ها نشان می‌دهد اغلب این مطالعات بر جنبه‌های نظری و فردی تربیت تأکید داشته‌اند و بُعد اجتماعی تربیت را کم‌رنگ دیده‌اند. همچنین بیشتر آن‌ها به‌صورت پراکنده و بدون تمرکز نظام‌مند بر دوران پیش‌از انقلاب و شرایط خاصّ محدودیت سیاسی، به بررسی سیرهٔ تربیتی امام پرداخته‌اند. کمتر پژوهشی وجود دارد که «تربیت

اجتماعی اخلاق‌محور» را به‌عنوان گفتمانی یکپارچه مشتمل بر اصولی چون بیدارسازی، مسئولیت‌پذیری، روشنگری، وحدت‌سازی و مرزبندی اخلاقی، در کنار راهبردهای ارتباطی در فضای محدودیت تحلیل کرده باشد. به‌عبارت‌دیگر پیوند میان «اخلاق»، «ارتباط» و «کنش تربیتی» در بستر تاریخی یادشده به‌صورت نظام‌مند بررسی نشده و الگویی بومی و کاربردی برای موقعیت‌های مشابه ارائه نگردیده است.

براین‌اساس نوآوری تحقیق حاضر در سه محور خلاصه می‌شود: ١- ارائهٔ الگوی بومی «تربیت اجتماعی اخلاق‌محور» برگرفته از سیرهٔ عملی امام در شرایط قبل انقلاب که در آن «اخلاق» چارچوب اصلی تعاملات تربیتی‌ـسیاسی است؛ ٢- کشف راهبردهای ارتباطی خلاقانه (نامه‌نگاری رمزی، انتقاد در چارچوب شرعی، شبکه‌سازی غیرمتمرکز، پرهیز از خشونت کلامی و الگوسازی عملی) که در فضای محدودیت، پیوند «آگاهی» و «مسئولیت عملی» را ممکن ساخت؛ ٣- کاربست این الگو برای موقعیت‌های مشابه معاصر (مانند فضای مجازی، جنگ شناختی و بحران سرمایهٔ اجتماعی) که می‌تواند چارچوبی نظری و عملی برای کنشگران حوزهٔ تربیت فراهم کند.

مفهوم‌شناسی تربیت اجتماعی اخلاق‌محور

«تربیت» در لغت از مادهٔ «ربا» به‌معنی «زاد و نما» ـ یعنی «افزایش یافت و نموّ کرد» ـ گرفته شده است (طریحی، ١٩٨٥، ج ٢، ص. ١٣٨) و در اصطلاح عبارت است از رشددادن یک پدیده از راه برطرف ساختن موانع و فراهم کردن زمینهٔ رشد و شکوفایی استعدادها و به فعلیت رساندن قوای نهفتهٔ آن (راغب اصفهانی، ١٤١٢ق، ص. ١٨٤ ؛ جعفرزاده و دیگران، ١٤٠٥، ص. ١٩٥).

«اجتماعی» منسوب‌به «اجتماع» است که یعنی: گردآمدن، آنچه که ویژهٔ جامعه باشد یا آن که به‌صورت فطری علاقه‌مند به زندگی اجتماعی باشد (بستانی، ١٣٧٥، ص. ١٥). امام خمینی به واژهٔ «تربیت اجتماعی» تصریح نکرده‌اند؛ اما در مواردی در کنار تصریح به ساحت‌های تربیت

معنوی و اخلاقی، به محتوای تربیت اجتماعی نیز اشاره کرده‌اند و مراد ایشان از آن، تعامل و معاشرت صحیح و مطلوب انسان با دیگران است (خسروپناه، ۱۳۹۵، ج۱، ص. ۳۹۰).

«اخلاق‌محور» ترکیب اضافی از «اخلاق» جمع خُلق، به‌معنای صفات نفسانی پایدار (بستانی، ۱۳۷۵، ص. ۳۷۳)، و «محور» به‌معنای مرکز و پایه است (بستانی، ۱۳۷۵، ص. ۷۹۳).

به‌طورکلی می‌توان گفت «تربیت اجتماعی اخلاق‌محور» به فرایندی نظام‌مند گفته می‌شود که در آن، افراد با تکیه بر ارزش‌های اخلاقیِ برگرفته از آموزه‌های اسلامی برای مشارکت فعال، مسئولانه و اخلاقی در عرصه‌های اجتماعی پرورش می‌یابند. در این مفهومْ «اخلاق‌محوری» یعنی مبنای مشارکت اجتماعی و معیار سنجش آن، ارزش‌های اخلاقی است، نه صرفاً منافع فردی، سیاسی یا اقتصادی. می‌توان تمایز این مفهوم از مفاهیم مشابه را به‌صورت زیر بیان کرد:

ـ تربیت اخلاقی: بر پرورش فضایل فردی و درونی متمرکز است و عمدتاً به رشد شخصیت اخلاقی فرد می‌پردازد؛

ـ تربیت اجتماعی: بر پرورش مهارت‌های مشارکت و کنش در جامعه متمرکز است و عمدتاً به جامعه‌پذیری فرد می‌پردازد.

ـ تربیت سیاسی: بر پرورش آگاهی و کنش سیاسی متمرکز است و عمدتاً به مشارکت سیاسی فرد می‌پردازد.

ـ تربیت اجتماعی اخلاق‌محور: تلفیقی از تربیت اجتماعی و تربیت اخلاقی است؛ به‌این‌معنا که مبنای مشارکت اجتماعیْ ارزش‌های اخلاقی برگرفته از آموزه‌های اسلامی است. در این مفهومْ «اخلاق» نه صرفاً فضیلتی فردی، بلکه مبنای کنش اجتماعی و معیار سنجش مشارکت اجتماعی است.

«راهبرد» به‌معنای سیاست‌گذاری و استفاده از امکانات برای برنامه‌ریزی در جهت رسیدن به هدف معیّن است (معصومی، ۱۳۹٤، ج ۱، ص. ١٦). در این پژوهش «راهبردهای ارتباطی‌ـتربیتی» به مجموعه‌ای از اقدامات، شیوه‌ها و الگوهای ارتباطی و تربیتی گفته می‌شود که امام خمینی در فضای سیاسی‌ـاجتماعی پیش‌از انقلاب (۱۳٤۰–۱۳۵۷) برای تداوم گفتمان تربیت اجتماعی اخلاق‌محور و پرورش نیروهای آگاه و مسئول به کار گرفته‌اند. نسبت راهبردهای ارتباطی‌ـتربیتی

با تربیت اجتماعی اخلاق‌محور چنین است:

الف) تربیت اجتماعی اخلاق‌محور: هدف و غایت پژوهش است؛ یعنی پرورش افرادی که با تکیه بر ارزش‌های اخلاقی اسلامی، در عرصه‌های اجتماعیْ مشارکت فعال، مسئولانه و اخلاقی دارند.

ب) راهبردهای ارتباطی‌ـتربیتی: ابزارها و روش‌های عملیاتی‌سازی این هدف در شرایط خاص (محدودیت سیاسی و اجتماعی) اند. به‌عبارت‌دیگر راهبردهای ارتباطی‌ـتربیتی چگونگی تحقق تربیت اجتماعی اخلاق‌محور را در فضای محدودکننده نشان می‌دهند.

بنابراین در این پژوهش راهبردهای ارتباطی‌ـتربیتی به‌عنوان سازوکارهای عملی برای تحقق تربیت اجتماعی اخلاق‌محور در دوران پیش‌از انقلاب بررسی می‌شوند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به‌روش کیفی و با رویکرد تحلیلی‌ـتوصیفی انجام شده است. از تحلیل محتوای کیفیِ اسنادی برای گردآوری و سازماندهی داده‌ها، و از تحلیل مضمون استقرایی برای استخراج مضامین و صورت‌بندی الگو استفاده شده است.

قلمرو پژوهش شامل متون و اسناد مکتوب مرتبط با سیرهٔ تربیتی امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب (١٣٤٠–١٣٥٧) است. منبع اصلی داده‌ها صحیفهٔ امام شامل سخنرانی‌ها، پیام‌ها، نامه‌ها، مصاحبه‌ها و بیانیه‌های ایشان است. همچنین از خاطرات یاران، گزارش‌های تاریخی و تحلیل‌های معتبر علمی به‌عنوان منابع تکمیلی استفاده شده است.

واحد تحلیل اولیه در این پژوهش «جمله» یا «عبارت» موجود در متون است که با موضوع تربیت اجتماعی اخلاق‌محور مرتبط باشد. ملاک ورود اسناد عبارت است از: اسنادی که مستقیماً به سیرهٔ تربیتی امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب (١٣٤٠–١٣٥٧) مرتبط باشند و حاوی مضامین تربیتی، اخلاقی یا ارتباطی باشند. ملاک خروج اسناد نیز عبارت است از: اسنادی که فاقد مضامین تربیتی باشند یا به دوران پس‌از انقلاب مربوط شوند.

فرایند تحلیل مضمون استقرایی در این پژوهش به‌صورت زیر انجام شده است:

۱. آشنایی و مطالعهٔ مکرر اسناد: مطالعهٔ چندبارهٔ صحیفهٔ امام و منابع تکمیلی برای درک کلی و شناسایی عبارات مرتبط با تربیت اجتماعی اخلاق‌محور؛

۲. استخراج کدهای اولیه: استخراج کدهای اولیه از جملات و عبارات مرتبط (به‌عنوان واحدهای تحلیل اولیه)؛

۳. شکل‌دهی به مضامین: دسته‌بندی کدهای اولیه در مضامین فرعی مانند بیدارسازی، مسئولیت‌پذیری، روشنگری، شبکه‌سازی غیرمتمرکز، استفاده از ظرفیت‌های شرعی و ساده‌زیستی؛

٤. بازبینی مضامین: مقایسهٔ مضامین با یکدیگر و با متن اصلی برای اطمینان از انطباق و بازنمایی دقیق داده‌ها؛

۵. تعریف و نام‌گذاری مضامین: تعریف روشن هر مضمون و نام‌گذاری نهایی آن‌ها؛

٦. تعریف روابط میان مضامین و صورت‌بندی الگو: تشکیل مقولات اصلی (اصول، راهبردها، پیامدها) و ترسیم رابطهٔ میان آن‌ها برای استخراج الگوی نهایی.

شایان ذکر است که ابتدا داده‌ها کدگذاری و مضامین استخراج شده‌اند و سپس در مرحلهٔ صورت‌بندی الگو، مقولات اصلی و روابط میان آن‌ها (شامل سطوح اصول، راهبردها و پیامدها) شکل گرفته است.

در این پژوهش رابطهٔ روش‌ها به‌این‌صورت است: روش کلی پژوهشْ کیفی است. رویکرد آن تحلیلی‌ـتوصیفی است که با تحلیل محتوای اسنادی و تحلیل مضمون استقرایی انجام شده است. تحلیل محتوای اسنادیْ ابزار گردآوری و سازماندهی داده‌ها است و تحلیل مضمون، روش استخراج مضامین، مقولات و رسیدن به الگوی نهایی است. فرایند استخراج الگو بر پایهٔ مراحل شش‌گانهٔ تحلیل مضمون استقرایی انجام شده است.

اجزای الگوی مستخرج عبارت‌اند از: اصول (بیدارسازی فطرت‌محور، مسئولیت‌پذیری اخلاقی، روشنگری به‌عنوان تکلیفی اخلاقی)؛ راهبردها (شبکه‌سازی ارتباطی غیرمتمرکز، استفاده از ظرفیت‌های شرعی برای بیان انتقاد، ساده‌زیستی به‌عنوان سبک زندگی انقلابی،

شجاعت اخلاقی در مواجهه با نارضایتی)؛ پیامدها (تداوم گفتمان تربیتی در شرایط محدودیت، تقویت سرمایهٔ اجتماعی و اعتماد درونی، پرورش نیروهای آگاه و مسئول). رابطهٔ میان این اجزا به‌صورت تعاملی و چندسطحی است؛ به‌این‌معنا که اصولْ مبنای راهبردها را تشکیل می‌دهند و راهبردها به‌واسطهٔ پیامدهای خود، تداوم و بازتولید اصول را در شرایط محدودیت ممکن می‌سازند.

یافته‌های پژوهش

در این بخش یافته‌های مستخرج از تحلیل محتوای اسنادی آثار و سخنان امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب ارائه می‌گردد. این یافته‌ها در سه محور اصلی دسته‌بندی شده‌اند: ۱) اصول تربیت اخلاقی؛ ۲) راهبردهای ارتباطی‌ـتربیتی؛ ۳) تربیت اجتماعی‌ـسیاسی. هر محور نیز شامل زیرمجموعه‌هایی است که با استناد به مستندات تاریخی تحلیل شده‌اند.

۱. اصول تربیت اخلاقی در پرورش نیروهای آگاه

اصول اخلاقی امام خمینی با شاگردان و یاران چارچوبی برای نحوهٔ تعامل، انتقال مفاهیم و انتظارات متقابل فراهم می‌آورد و حدود مسئولیت‌ها، احترام متقابل و مسیر رشد اخلاقی و علمی شاگردان را تحت هدایت ایشان مشخص می‌سازد. در واقعْ این مبانی پشتوانه‌ای نظری و عملی برای ایجاد رابطه‌ای اثربخش، متعادل و جهت‌دار در مسیر تربیت «انسان آگاه و مسئول» به شمار می‌روند. در دوران پیش‌از انقلاب سیرهٔ تربیتی امام در شرایط محدودیت سیاسی و اجتماعی شکل گرفته است. در این دوره تربیت اجتماعی اخلاق‌محور به‌عنوان راهبرد مبارزهٔ غیرخشونت‌آمیز و ابزار تداوم گفتمان عمل می‌کرد. امام با تکیه بر شبکه‌سازی غیرمتمرکز، استفاده از ظرفیت‌های شرعی و ساده‌زیستیْ نیروهای آگاه و مسئول را پرورش دادند (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص. ٤٨٩).

۱-۱. بیدارسازی به‌مثابهٔ راهبرد تربیتی

روش بنیادین تربیتِ مطابق با مبانی تربیت اسلامیْ بیدارسازی فطرت خداجوی انسان و هماهنگ‌سازی رفتارها با این سرشت اصیل است (شریعتمداری، ۱۳۸۹، ص. ۲۲۵). این

رویکرد در سیرهٔ پیامبر اسلامی (ص) تجلی یافته است ــ جایی که هدف غاییْ هدایت بشر به‌سوی توحید، ایمان و سعادت دوـجهانی ازطریقِ روش‌هایی مانند بشارت، انذار و تربیت یارانی برای تبلیغ آموزه‌های الهی بوده است (محامد، ۱۳۸۹، ص. ۸۳).

امام خمینی در شرایطی که رویارویی مستقیم امکان‌پذیر نبود، محور اصلی حرکت تربیت اجتماعی اخلاق‌محور خویش را بر بیدارسازی انسان آگاه و مسئول قرار دادند. ایشان با تأکید بر این که «بزرگ‌ترین کاری که از ما ساخته است، بیدار کردن و متوجه ساختن مردم است.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۱۳٤)، بر بیدارسازی فطرت‌محور تأکید نمودند. کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این واحد تحلیل عبارت‌اند از: «بیدار کردن مردم» و «متوجه ساختن»؛ که در مضمون فرعی «بیدارسازی» و سپس مضمون اصلی «بیدارسازی به‌مثابهٔ راهبرد تربیتی» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که بیدارسازیْ فرایندی اخلاقی و تربیتی است که با ایجاد توانمندی درونی و تقویت سرمایهٔ اجتماعی مبتنی‌بر ایمان و ارادهٔ جمعی، به خلق قدرت اجتماعی می‌انجامد. این ظرفیت اخلاقی‌ـاجتماعی موجب می‌شود جامعه دربَرابر ستمْ ایستادگی آگاهانه در پیش گیرد، بدون آنکه دچار خشونت افراطی گردد. می‌توان این رویکرد را «تربیت غیرخشونت‌آمیز و فطرت‌محور» نامید که جایگزین رویکردهای تقابلی است (سالاروند، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۲).

۱-۲. مسئولیت‌پذیری اخلاقی

بر پایهٔ دو نقل‌قول زیر، در منظومهٔ تربیت اخلاقی امام خمینی سکوت دربَرابر ظلمْ خیانت به مسئولیت الهی و انسانی و نشانهٔ گسست از وظیفهٔ شرعی و اجتماعی قلمداد می‌شود. ایشان هشدار می‌دهند: «امروز سکوت همراهی با دستگاه جبار است. سکوت نکنید.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۲۱۳) و در بیانی دیگر مسئولیت فردی را به سرنوشت جمعی و دینی گره می‌زنند: «اگر سکوت کنید، اسلام در خطر است و شما نزد خدا و ملت مسئولید» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۲۳۰). کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «سکوت مساوی

است با همراهی با ظلم.» و «مسئولیت نزد خدا و ملت»؛ که در مضمون فرعی «مسئولیت‌پذیری» و سپس مضمون اصلی «مسئولیت‌پذیری اخلاقی» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که آگاهی صرفْ زمانی به بلوغ اخلاقی می‌رسد که به اقدام مسئولانه و متعهدانه بینجامد. این نگاه مسئولیت‌پذیری اخلاقی را از حیطهٔ اختیار شخصی فراتر می‌برد و آن را به حفظ کرامت دین و جامعه پیوند می‌زند. در این الگوی تربیتیْ آگاهی بدون عملْ پوچ و بدون تأثیر تلقی می‌شود و هر فرد نه‌تنها باید درقِبال خود، بلکه دربَرابر سرنوشت جمعی و حریم ارزش‌های دینی مسئول و پاسخ‌گو باشد؛ بنابراین مسئولیت‌پذیری در مکتب امام یک تکلیف اخلاقی الهی است که مرز میان آگاهی صرف و انسان اخلاقی متعهد را ترسیم می‌کند. همچنین این نگاه در مقابل تهدید نرمِ فردگرایی که مسئولیت را به حیطهٔ خصوصی فرد محدود می‌کند، راهبرد فرهنگی «مسئولیت جمعی مبتنی‌بر تکلیف الهی» را قرار می‌دهد.

۱-۳. روشنگری به‌عنوان تکلیفی اخلاقی

امام خمینی (۱۳۸۹) به شاگردانشان توصیه می‌کردند: «شما شخص تبلیغ‌کننده، ترس و واهمه نباید داشته باشید... آن نحوه باید مبارزه کرد.» و تأکید نموده‌اند: «بهترین راه تبلیغ این است که... باید مطلب را به مردم رسانید. خدا شاهد است منِ خمینی از هیچ‌چیز واهمه ندارم. حرف‌های خود را هم می‌گویم.» (ج ۱، ص. ۳۱۰). همچنین در فرمانی تربیتی‌ـاجتماعی فرمودند: «ملت را و ملل آزاد دنیا را از ستمگری دستگاه و مظلومیت ملت مسلمان ایران آگاه کنید. با هر وسیلهٔ ممکن جنایات این‌ها را به دنیا برسانید.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص. ۱۳۱). کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «رهایی از ترس در تبلیغ»، «رساندن مطلب به مردم» و «آگاه‌سازی از ستم»؛ که در مضمون فرعی «روشنگری» و سپس مضمون اصلی «روشنگری به‌عنوان تکلیفی اخلاقی» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که در بیانات مذکور شجاعت اخلاقی و مسئولیت روشنگری در هم می‌آمیزند و الگویی تربیتی ارائه می‌شود که در آن، آگاهی‌بخشی وظیفه‌ای دینی و اخلاقی برای احقاق حق و افشای ستم است. فرایند تربیت اخلاقی، تحول در روش و موضع مربی نیز

می‌تواند درسی مهم برای متربّی باشد. امام خمینی در ابتدای حرکتشان بر اصلاح امور در چارچوب موجود تأکید داشتند؛ اما با مشاهدهٔ سیاست‌های ضدّدینی دریافتند که تحقق اهداف اصیل اسلامی مستلزم تحول در ساختار حاکمیت است (جعفریان،۱٤۰۰، ج ۱، ص. ٤۲۱). همچنین این تحول را منوط به بیدارسازی و تربیت تدریجی نیروهای آگاه می‌دانستند و سال‌ها تلاش خود را وقف تربیت نسلی روشنگر و مسئول نمودند (حسینی هرندی، ۱۳۹۹، ص. ٦۳).

۱-٤. تفویض مسئولیت‌های عملی به شاگردان

امام خمینی با صدور اجازه‌نامه‌های متعدد به شاگردانشان ازجمله اسدالله خادمی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۵۷)، صادق خلخالی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۵۸)، عباسعلی کاظمی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص. ۲۲۲)، ابراهیم خلخالی (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص. ۲۳۵) و صفرعلی شریعت (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص. ۳٥٤) مسئولیت‌های حسبی، شرعی و مالی را به شاگردان خود سپردند. در این فرایندْ امام از شاگردان می‌خواستند تا در تبلیغ دین، تربیت نسل جوان، تشکیل جلسات منظم و تأسیس نهادهای دینی مشارکت فعال داشته باشند؛ برای نمونه ایشان خطاب به یاران تأکید می‌کنند: «لازم است آقایان به‌وسیلهٔ اعلامیه و نشریه پشتیبانی خودشان را از مطالبی که ما داریم، اعلام فرمایید.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۲۰۱). همچنین خطبا و وعاظ را به بیان محکم و بی‌هراس در افشای ستم و بیدارسازی مردم فرامی‌خوانند: «بر خطبا و وعاظ است که با بیان محکم، بی‌هراس، بر این امر ننگین اعتراض کنند و ملت را بیدار کنند.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص. ٤۱۲).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این شواهد عبارت‌اند از: «صدور اجازه‌نامه»، «سپردن مسئولیت حسبی/شرعی/مالی»، «مشارکت در تبلیغ و تشکیل جلسات» و «بیان محکم و بی‌هراس»؛ که در مضمون فرعی «تفویض مسئولیت‌های عملی» و سپس مضمون اصلی «تفویض مسئولیت‌های عملی به شاگردان» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که رویکرد مذکور موجب تقویت شبکه‌های غیرمتمرکز و مقاوم تربیتی شد و بستری برای رشد فردی، اجتماعی و مدیریتی شاگردان و یاران فراهم آورد و آنان

را برای ایفای نقش‌های بزرگ‌تر در آینده آماده ساخت. همچنین دستورهای امام الگویی عملی از تربیت مسئولیت‌پذیر و مبتنی‌بر اعتماد را ترسیم می‌کنند که در آن، شاگردْ دریافت‌کنندهٔ دانش و کنشگریْ فعال و متعهد در عرصهٔ اجتماعی است.

١-٥. تکلیف مبتنی‌بر توانمندی

انسان به‌دلیل ویژگی‌های منحصربه‌فردی مانند قدرت تشخیص نیک و بد و اراده، موجودی مسئول و مکلف شناخته می‌شود (مکارم شیرازی، ١٣٧٧، ج ٣، ص. ٢٤٧). مسئولیت در حقیقت همان تکلیف است: تکلیف دربَرابر خود، دیگران، طبیعت و در نهایت دربَرابر خداوند متعال. تکلیف‌مداری براساس آموزه‌های الهی شکل می‌گیرد و چارچوب رفتار انسان را مشخص می‌سازد. عمل به این تکالیف باعث رشد و سعادت واقعی انسان می‌شود و او را در مسیر مسئولیت‌پذیری دربَرابر خدا و خلق قرار می‌دهد. انسان تکلیف‌مدار همواره درپِی شناخت و عمل به وظایف خویش است تا هم خود به کمال برسد و هم جامعه را به‌سوی رضای الهی و اجرای احکام دینی رهنمون کند. کسب رضای خداوند غایت نهایی این مسیر است (جوان، ١٣٨٨، ص. ٤).

امام خمینی (١٣٨٩) با تشخیص ویژگی‌های ممتاز قشر جوان مانند انرژی، اثرپذیری و نقش آینده‌ساز، تکلیفی اخلاقی‌ـاجتماعی را مستقیماً بر عهدهٔ آنان می‌گذارد: «جوانان مسلمان دانشگاه تهران در نگهداری دین خود استوار باشید... ما ملت‌های مسلمان باید متحد شویم...» (ج ١، ص. ١٩١). همچنین در پیامی به دانشجویان فرموده‌اند: «بر شما جوانان روشنفکر است که از پای ننشینید... خواب‌رفته‌ها را از این خواب مرگبار برانگیزانید» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٢، ص. ١٤٢).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «استواری جوانان در دین»، «اتحاد ملت‌های مسلمان»، «از پای ننشستن» و «برانگیختن خواب‌رفتگان»؛ که در مضمون فرعی «تکلیف‌سازی برمَبنای توانمندی» و سپس مضمون اصلی «تکلیف مبتنی‌بر توانمندی» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که ظاهر این خطاب‌ها تکلیف‌سازی برمَبنای توانمندی است. ازمنظرِ اخلاقیْ این رویکرد کاربست عملی اصل اخلاقی «تقدم وظیفه بر حق» و «مسئولیت‌پذیری متناسب با ظرفیت» در حوزهٔ تربیت به شمار می‌رود. در مواجهه با چالش اخلاقی کنونی ـ یعنی گرایش به فردگرایی و کاهش حسّ مسئولیت‌پذیری اجتماعی در میان نسل جوان ـ رهیافت امام مبتنی‌بر «تکلیف‌سازی برمَبنای توانمندی» می‌تواند الگویی کاربردی ارائه دهد.

۲. راهبردهای تربیتی

راهبردهای تربیتی به آن دسته از اصول و روش‌هایی گفته می‌شود که امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب مستقیماً برای پرورش اخلاقی و اجتماعی نیروها به کار گرفته‌اند. این راهبردها عبارت‌اند از:

۲-۱. بیدارسازی فطرت‌محور

امام خمینی (۱۳۸۹) در شرایطی که رویارویی مستقیم امکان‌پذیر نبود، محور اصلی حرکت تربیت اجتماعی اخلاق‌محور خویش را بر بیدارسازی مردم قرار دادند. ایشان با تأکید بر اینکه «بزرگ‌ترین کاری که از ما ساخته است، بیدار کردن و متوجه ساختن مردم است.» (ج ۱، ص. ۱۳٤)، بر بیدارسازی فطرت‌محور تأکید نموده‌اند.

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این واحد تحلیل عبارت‌اند از: «بیدار کردن مردم» و «متوجه ساختن»؛ که در مضمون فرعی «بیدارسازی» و سپس مضمون اصلی «بیدارسازی به‌مثابهٔ راهبرد تربیتی» ادغام شدند.

می‌توان این رویکرد را «تربیت غیرخشونت‌آمیز و فطرت‌محور» نامید که جایگزین رویکردهای تقابلی شده است (سالاروند، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۲).

۲-۲. مسئولیت‌پذیری اجتماعی اخلاقی و روشنگری

امام خمینی (۱۳۸۹) با تأکید بر اینکه «امروز سکوتْ همراهی با دستگاه جبار است.» (ج ۱، ص. ۲۱۳)، مسئولیت‌پذیری اجتماعی اخلاقی را به‌عنوان یکی از اصول محوری تربیت اجتماعی

اخلاق‌محور مطرح کردند. همچنین با تأکید بر اینکه «بهترین راه تبلیغ این است که... باید مطلب را به مردم رسانید.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۳۱)، بر تبیین حقایق و افشای انحرافات تأکید داشتند.

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «سکوت مساوی است با همراهی با ظلم» و «رساندن مطلب به مردم»؛ که در مضمون فرعی «مسئولیت‌پذیری و روشنگری» و سپس مضمون اصلی «مسئولیت‌پذیری اجتماعی اخلاقی و روشنگری» ادغام شدند.

۲-۳. الگوسازی عملی

«الگوسازی عملی» به‌معنای تربیت ازطریقِ رفتار و منش مربی است. امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب با رفتار و سبک زندگی خود، الگویی عملی برای شاگردان و یاران بودند. این راهبرد هم بعد تربیتی و هم بعد ارتباطی دارد. بعد تربیتی آن، پرورش غیرمستقیم متربّی است. بعد ارتباطی آن، انتقال پیام بدون کلام است. با تأمل در سیرهٔ اهل‌بیت (علیهم‌السلام) روشن می‌شود که آن بزرگواران بیش‌از هر چیز با خُلق نیکو و رفتار گرامی‌شان مردم را راهنمایی می‌کردند و پیروانشان را نیز به همین شیوه فرامی‌خواندند (بحرانی، ۱۳۷۹، ص. ۱۹). قدرتمندترین پیام در شرایطی که کلمات محدودند، رفتار معلم است. امام با نحوهٔ زیستشان در تبعیدْ درسی عملی از اخلاق مقاومت ارائه می‌دادند. این راهبرد شامل سه مؤلفهٔ اصلی است:

۲-۳-۱. الگوی صبر و استقامت فعال

امام خمینی (۱۳۸۹) فرموده‌اند: «من از هیچ‌چیز نمی‌ترسم بحمد الله تعالی. والله تا حالا نترسیده‌ام... اگر ما برای مقاصد اسلام بترسیم، دین نداریم.» (ج ۱، ص. ۲۹۲). همچنین فرموده‌اند: «از گوشهٔ زندان نباید ترسید... باید اسلام بماند و قرآن هم بماند. خمینی از بین برود، برود. دیگری هم از بین برود، برود. هدف ما حفظ اسلام و قرآن است، نه حفظ دنیای خود.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۲۷۵).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «نترسیدن»، «ترس مساوی است با بی‌دینی» و «اولویت آرمان بر شخص»؛ که در مضمون فرعی «صبر و استقامت فعال» و سپس مضمون اصلی «الگوی صبر و استقامت فعال» ادغام شدند.

مربی در فرایند تربیت اجتماعی اخلاق‌محور به صبر و استقامت فعال نیاز دارد؛ چراکه هدایت افراد گاه با موانع فردی یا اجتماعی روبرو است. همان‌گونه که انبیا و ائمه (علیهم‌السلام) با اراده‌ای استوار دربَرابر مشکلات ایستادگی کردند، مربی نیز باید با شکیبایی و پشتکار راه هدایت را ادامه دهد، به‌ویژه در میدان امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر که مخالفت‌ها و آزارها فراوان است. این صبر تلاشی پیگیرانه در مسیر تربیت است (حق‌جو، ۱۳۷۹، ص. ۲۰۳).

امام با بیان نترسیدن خود و اولویت‌دادن آرمان بر شخص، مرگ‌اندیشی آگاهانه را به‌عنوان شرط رهایی از بند ترس و وابستگی ترویج می‌کرد و سخنانشان تبدیل «توکل و ایثار» به الگوی رفتاری عینی است. شاگردان با مشاهدهٔ استواری امام درس «استقامت عملی» را فرامی‌گرفتند. «تربیت» براساس این الگو به‌معنای پرورش افرادی است که می‌آموزند پایداری در مسیر حق مستلزم پیوندزدن عمل روزمره به غایت متعالی و فراتر از منافع فردی است. این نگاه از «استقامتْ» راهبردی اخلاقی‌ـوجودی می‌سازد که فرد را دربَرابر یأس و خودمحافظه‌کاری مصون می‌دارد.

۲-۳-۲. الگوی ساده‌زیستی به‌عنوان سبک زندگی انقلابی

امام خمینی (۱۳۸۹) فرموده‌اند: «من عادت به تشریفات ندارم که مثلاً بین من و کسی واسطه باشد، حجاب باشد، این خلاف ادب اسلام است.» (ج ۲، ص. ٤٨٩). ایشان در دوران تبعید اجازه ندادند کسی پشت سرشان راه برود و در پاریس، با پیشنهاد عناوینی مانند «کمیتهٔ تصمیم‌گیری» یا «دفتر مخصوص امام» مخالفت کردند و فرمودند: «من یک آخوندم. یک طلبه هم کارهایم را انجام می‌دهد. نه کمیته به دنبالم بچسبانید، نه دفتر مخصوص و نه چیز دیگر.» (رجایی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ١٣٤).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «پرهیز از تشریفات»، «مخالفت با عناوین تشریفاتی» و «ساده‌زیستی در تبعید»؛ که در مضمون فرعی «ساده‌زیستی» و سپس مضمون اصلی «الگوی ساده‌زیستی به‌عنوان سبک زندگی انقلابی» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که در شرایطی که رژیم پهلوی با ترویج تجمل‌گرایی، مصرف‌زدگی و فاصلهٔ طبقاتیْ الگوی سبک زندگی غربی را ترویج می‌کرد، امام خمینی با ساده‌زیستی عملی اجتماعی‌اش «سبک زندگی انقلابی-تربیتی» را به نمایش گذاشت. در واقع ساده‌زیستی امام در نوفل‌لوشاتو، هم‌نشینی با فقرا و پرهیز از هرگونه تشریفات اداریْ الگوسازی عملی برای مقابله با تهدید نرم مصرف‌گرایی بود. ازمنظرِ تربیت اجتماعی اخلاق‌محورْ سیرهٔ امام نقدی عملی بر «فرهنگ اشرافیت» و سبک زندگی غربی است. ساده‌زیستی در این الگو «سبک زندگی انقلابی» و راهبردی ارتباطی-اخلاقی برای کاهش فاصلهٔ طبقاتی، افزایش اعتماد عمومی و مصون‌سازی جامعه دربَرابر تهدید نرم مصرف‌گرایی محسوب می‌شود.

۲-۳-۳. الگوی شجاعت اخلاقی در مواجهه با بازجویی

امام خمینی در بازجویی، با استناد به عدم‌استقلال قضایی، از پاسخ‌دادن امتناع نموده و فرموده‌اند: «چون استقلال قضایی در ایران نیست و قضات محترم در تحت فشار هستند، نمی‌توانم به بازپرسی جواب دهم.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۲٤۹). کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این واحد تحلیل عبارت‌اند از: «امتناع از پاسخ»، «استناد به استقلال قضایی» و «مقاومت قانون‌محور»؛ که در مضمون فرعی «شجاعت اخلاقی» و سپس مضمون اصلی «الگوی شجاعت اخلاقی در مواجهه با نارضایتی» ادغام شده‌اند.

تحلیل نگارنده این است که سخن امام درس عملی در مقاومت مدنی قانون‌محور و تربیت اجتماعی اخلاق‌محور است؛ زیرا با استناد به اصل حقوقی پذیرفته‌شده (استقلال قضات) مشروعیت دستگاه بازجویی را به چالش می‌کشد؛ بنابراین به یاران نشان می‌داد که می‌توان در شرایط سخت، با حفظ آرامش و با استفاده از منطقْ مقاومت کرد.

٤-٢.کاربست راهبردهای تربیتی در فضای مجازی

راهبردهای تربیتی امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب، امروزه نیز می‌توانند در فضای مجازی به‌عنوان ابزارهای تربیت اجتماعی اخلاق‌محور به کار روند. تناسب این راهبردها با شرایط کنونی به‌صورت زیر است:

جدول شمارهٔ۱. تناسب راهبردهای تربیتی الگوی امام خمینی با کاربست در فضای مجازی

راهبرد تربیتی	کاربست در فضای مجازی
بیدارسازی فطرت‌محور	تولید محتوای فطرت‌گرا (پاسخ به پرسش‌های وجودی، نه القای مستقیم ایدئولوژی) و گفت‌وگوهای غیرمستقیم در شبکه‌های اجتماعی برای بیدار کردن وجدان اخلاقی
مسئولیت‌پذیری اجتماعی اخلاقی	تشویق به مشارکت مسئولانه در تولید محتوا (به‌جای مصرف منفعلانه)، ترویج فرهنگ پاسخ‌گویی در تعاملات مجازی، و ایجاد شبکه‌های همیاری مجازی (پویش‌های خیریه، گروه‌های مطالبه‌گری اخلاقی)
روشنگری اجتماعی	تولید محتوای تحلیلی و مستند (به‌جای محتوای احساسی و شعارزده)، افشای اطلاعات نادرست با استناد به منابع معتبر، و ترویج سواد رسانه‌ای
الگوسازی عملی	ارائهٔ الگوهای رفتاری ساده‌زیستی و شجاعت اخلاقی توسط فعالان مجازی، ترویج فرهنگ قناعت، و نقد مصرف‌گرایی در قالب محتوای طنز و تحلیلی

۳. راهبردهای ارتباطی

«راهبردهای ارتباطی» به آن دسته از شیوه‌ها و ابزارهایی گفته می‌شود که امام خمینی برای انتقال پیام، تعامل و سازماندهی ارتباطات در شرایط محدودیت به کار گرفته‌اند. این راهبردها عبارت‌اند از:

۳-۱. شبکه‌سازی ارتباطی غیرمتمرکز

امام خمینی (۱۳۸۹) در نامه‌ای می‌نویسند: «باید اشخاص بیدار تولید مثل کنند و هرچه بیشتر هم‌فکر و هم‌قدم پیدا کنند و صفوف خود را فشرده کنند.» (ج ۲، ص. ٢٥٤). کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این واحد تحلیل عبارت‌اند از: «تولید مثل اشخاص بیدار»، «هم‌فکر و هم‌قدم

پیداکردن» و «فشرده‌سازی صفوف»؛ که در مضمون فرعی «شبکه‌سازی غیرمتمرکز» و سپس مضمون اصلی «شبکه‌سازی ارتباطی غیرمتمرکز» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که امام خمینی با ایجاد شبکه‌های ارتباطی غیرمتمرکز اجتماعی توانستند گفتمان تربیت اجتماعی اخلاق‌محور را در شرایط محدودیت تداوم بخشند. این شبکه‌سازیْ سرمایهٔ اجتماعی لازم برای تربیت اجتماعی اخلاق‌محور را فراهم می‌کرد.

۳-۲. زبان نمادین و گزینشی اجتماعی

امام خمینی (۱۳۸۹) می‌فرمایند: «امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر که یکی از مهم‌ترین فرایض اسلامی است... اگر ترک شود، همه چیز به هم می‌ریزد.» (ج ۱، ص. ۲۰۰). همچنین می‌فرمایند: «این‌ها می‌خواهند ملت ما را به خواب ببرند... .» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ١٤٢). کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «امربه‌معروف به‌عنوان فراخوان انتقاد»، «ترک امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر مساوی است با فروپاشی» و «استعارهٔ خواب برای غفلت»؛ که در مضمون فرعی «زبان گزینشی» و سپس مضمون اصلی «زبان نمادین و گزینشی اجتماعی» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که امام خمینی در شرایط محدودیت از زبان نمادین و گزینشی اجتماعی برای انتقال پیام‌های تربیتی و انتقادی استفاده می‌کردند و با بهره‌گیری از ظرفیت‌های شرعی (مانند امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر)، زبان کنایه و استعاره پیام‌های خود را به‌گونه‌ای بیان می‌کردند که هم قابل‌فهم باشد و هم از سانسور رژیم پهلوی در امان بماند. عبارت نخست ظاهراً بحثی فقهی است؛ اما در باطنْ فراخوانی به انتقاد از وضعیت موجود و مسئولیت‌پذیری دربَرابر ظلم تلقی می‌شود. همچنین در عبارت دومْ استعارهٔ «خواب» برای غفلت مردم از مسائل سیاسی به کار رفته است و این نوع بیان، در شرایط محدودیت هم پیام انتقادی را منتقل می‌کرد و هم از سانسور رژیم در امان می‌ماند.

۳-۳. استفاده از ظرفیت‌های شرعی برای بیان انتقاد

امام خمینی (۱۳۸۹) می‌فرمایند: «بر همهٔ مسلمانان لازم است که در مقابل ظلم و فساد سکوت نکنند و به وظیفهٔ امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر عمل نمایند.» (ج ۱، ص. ۲۱۰). کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این واحد تحلیل عبارت‌اند از: «سکوت‌نکردن دربَرابر ظلم و فساد» و «عمل به امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر»؛ که در مضمون فرعی «استفاده از ظرفیت شرعی» و سپس مضمون اصلی «استفاده از ظرفیت‌های شرعی برای بیان انتقاد» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که امام خمینی با بهره‌گیری از ظرفیت‌های شرعی مانند امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر انتقادهای اجتماعی و سیاسی خود را در قالب مفاهیم دینی بیان می‌کردند.

۳-٤. کاربست راهبردهای ارتباطی در فضای مجازی

راهبردهای ارتباطی امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب امروزه نیز می‌توانند در فضای مجازی به‌عنوان ابزارهای انتقال پیام و سازماندهی ارتباطات به کار روند. تناسب این راهبردها با شرایط کنونی به‌صورت زیر است:

جدول شمارهٔ ۲. تناسب راهبردهای ارتباطی الگوی امام خمینی با کاربست در فضای مجازی

راهبرد ارتباطی	کاربست در فضای مجازی
شبکه‌سازی غیرمتمرکز	ایجاد گروه‌های کوچک و هدفمند اجتماعی (به‌جای صفحات بزرگ و پراکنده)، استفاده از پیام‌رسان‌های امن
زبان نمادین و گزینشی	استفاده از استعاره‌ها و کنایه‌ها (به‌جای بیان مستقیم)، تولید محتوای هنری و تصویری (کاریکاتور، موشن‌گرافیک)، بهره‌گیری از ظرفیت‌های فرهنگی و دینی (شعر، ضرب‌المثل)
استفاده از ظرفیت‌های شرعی	تولید محتوای دینی‌ـانتقادی (تحلیل مسائل روز در قالب مفاهیم دینی)، بهره‌گیری از مناسبت‌های مذهبی برای طرح مطالبات اجتماعی، و ترویج فرهنگ امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر در قالب کمپین‌های مجازی.

٤. تربیت اجتماعی‌ـسیاسی

تربیت در نگاه امام خمینی هرگز محدود به حوزهٔ فردی و عرفانی نبود. در شرایط محدودیتْ تربیت اجتماعی‌ـسیاسی به‌معنای آماده‌سازی «انسان مسئول» برای «اقدام جمعی» دربَرابر نظام ظلم، اهمیتی دوچندان می‌یافت. این تربیتْ چند مؤلفهٔ کلیدی دارد که همگی در جهت ساختن «جامعهٔ مقاوم» و «امت آگاه» هدف‌گیری شده‌اند.

٤-١. وحدت و انسجام

در شرایطی که رژیم پهلوی سیاست «تفرقه‌بینداز و حکومت کن» را دنبال می‌کرد، امام وحدت را ضرورتی راهبردی و فریضه‌ای اخلاقی‌ـتربیتی قلمداد می‌کرد (مرتضوی، ١٤٠٠، ج ١، ص. ٤٦٧٥). این وحدت چند سطح داشت:

٤-١-١. وحدت روحانیون

امام (١٣٨٩) فرموده‌اند: «موجب تأسف است که آقایان محترم... به‌جای آنکه هرچه بیشتر در وحدت کلمه کوشش کنند... با جزئی بهانه‌ای با هم اختلاف پیدا کرده... از مقاصد عالیه بازمی‌مانند.» (ج ٢، ص. ٥٠٤). همچنین فرموده‌اند: «گمان نکند که کسی... بشود با پخش یک چیزهای مسموم بتواند که بین علمای اسلام جدایی بیندازد. هیچ امکان ندارد این مطلب. ما همه با هم هستیم.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ١، ص. ٣٠٦)؛ برای نمونه در نامه‌ای به مرحوم نجفی بر ضرورت تشکیل جلسات هفتگی علما در سراسر کشور تأکید می‌کنند و آن را راهی برای تقویت وحدت و عمل مشترک دربَرابر دشمن می‌دانند (خمینی، ١٣٨٩، ج ١، ص. ٣٤٩).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این شواهد عبارت‌اند از: «کوشش در وحدت کلمه»، «پرهیز از اختلاف با بهانهٔ جزئی»، «مقابله با پخش مطالب مسموم»، «ما همه با هم هستیم.» و «تشکیل جلسات هفتگی علما»؛ که در مضمون فرعی «وحدت و انسجام» و سپس مضمون اصلی «وحدت‌سازی» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که ایشان به روحانیون (شاگردان و هم‌ترازان خود) می‌آموزد که در میدان مبارزه اختلاف سلیقه یا منازعات جزئی باید ذیل آرمان بزرگ‌تر (نجات اسلام) مهار شود و رقابت سالم نباید به تشتّت و تضعیف جبههٔ حق بینجامد.

٤-١-٢. وحدت روحانیون و مردم

امام خمینی (١٣٨٩) در شرایط محدودیت پیش‌از انقلاب بر لزوم وحدت اجتماعی روحانیون با مردم تأکید داشتند. ایشان دراین‌باره می‌فرمایند: «شما فعلاً آرامش را حفظ کنید و بر سر کارهای خود بروید. اگر روزی لازم شد که وظیفهٔ ملت معین شود، به شما اعلام می‌کنیم.» (ج ١، ص. ٨٧). همچنین می‌فرمایند: «روحانیون پدر ملت‌اند و به فرزندانشان علاقه دارند.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ١، ص. ١٢٠). کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «حفظ آرامش»، «اعلام وظیفه در زمان لازم»، «پدر بودن روحانیون» و «علاقه به فرزندان (مردم)»؛ که در مضمون فرعی «وحدت روحانیون و مردم» و سپس مضمون اصلی «وحدت روحانیون و مردم» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که امام به شاگردان می‌آموزد رابطهٔ آن‌ها با مردم باید رابطه‌ای پدرانه، مسئولیت‌پذیر و مبتنی‌بر اعتماد باشد. این تعبیر بیانگر الگویی هنجاری برای رابطهٔ روحانیون با مردم است؛ به‌این‌معنا که روحانیون باید همچون پدری دلسوز، مسئولیت‌پذیر و مبتنی‌بر اعتماد متقابل با مردم رفتار کنند. این رابطه در شرایط محدودیتْ سرمایهٔ اجتماعی اصلی برای تداوم مبارزه و تربیت نیروهای آگاه و مسئول بود. سخن امام نشان می‌دهد که رهبریْ مردم را برای اقدامات آینده آماده و منسجم نگه می‌دارد. در واقع امام با تأکید بر وحدت روحانیون با مردم درپِی حفظ انسجام اجتماعی و آماده‌سازی نیروها برای اقدامات آینده بودند. این وحدت نه‌تنها مبنای مشروعیت روحانیون، بلکه شرط موفقیت در مبارزه و تداوم گفتمان تربیتی در شرایط محدودیت بود. همچنین این الگو می‌تواند در شرایط کنونی نیز به‌عنوان مبنایی برای وحدت میان نخبگان دینی و مردم در فضای مجازی به کار رود؛ به‌این‌معنا که نخبگان

دینی با حضور فعال و مسئولانه در شبکه‌های اجتماعی اعتماد مردم را جلب کنند و انسجام اجتماعی را تقویت نمایند.

٤-١-٣. وحدت نخبگان و روحانیون

امام خمینی (١٣٨٩) خطاب به دو قشر مؤثر روحانیون و دانشگاهیان فرموده‌اند: «من گله‌ام از آقایان هم این است که آقایان جدا نکنند این جناح‌ها را از خودشان... آن‌ها شما را جدا کنند که این نمی‌دانم مرتجع است و قدیمی!... شما هم از آن طرف بگویید که این نمی‌دانم دانشگاهی است و این بی‌دین است... نخیر. غلط است این‌ها. هر دو با هم دست برادری بدهید؛ دست برابری بدهید.» (ج ٣، ص. ٢٥١). همچنین در نامه‌ای به فرزندشان هنگام بروز اختلافاتی پیرامون کتاب «شهید جاوید» توصیه نموده‌اند: «در اختلافات بین طلاب و اهل منبر... وارد نشوید.» و درعین‌حال از او خواسته‌اند: «جدیت کنید همیشه بین آقایان حُسن تفاهم باشد.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٣، ص. ١٨). کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «جدا نکردن جناح‌ها»، «دست برادری دادن»، «عدم‌ورود در اختلافات جزئی» و «حُسن تفاهم بین آقایان»؛ که در مضمون فرعی «وحدت و انسجام» و سپس مضمون اصلی «وحدت‌سازی» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که امام به دو قشر مؤثر روحانیون و دانشگاهیان که تحت‌تأثیر تبلیغات رژیم (شیوع برچسب «مرتجع» در مقابل برچسب «بی‌دین») ممکن بود از هم فاصله بگیرند، هشدار می‌دهد و با زبانی ساده توهم «دیگری‌سازی» را می‌شکند و بر هویت مشترک اسلامی‌ـملی تأکید می‌کند. افزون‌بر تأکید بر وحدت در سطوح کلان، امام خمینی به مراقبت از انسجام به‌مثابهٔ اصل مدیریتی در درون شبکهٔ تربیتی و مبارزاتی نیز توجه می‌کرد. ایشان با درک خطر تفرقه‌افکنی دشمنْ اعضای نهضت را از ورود به مجادلات داخلی غیرضروری برحذر می‌داشت و بر ایجاد حسن تفاهم میان نیروها تأکید می‌کرد. این رهنمودْ بیانگر آن است که از دیدگاه ایشان حفظ وحدتِ عملی درونی، حتی در مسائل جزئی، بخشی جدایی‌ناپذیر از تربیت اجتماعی‌ـسیاسی نیروهای آگاه و مسئول در فضای محدودیت به شمار می‌رود.

٤-٢. تربیت نسل جوان و نخبه

امام خمینی (١٣٨٩) جوانان و دانشجویان را مهم‌ترین نیروی تغییر و پیشگامان آگاهی‌بخش می‌دید. ایشان فرموده‌اند: «بر شما جوانان روشنفکر است که از پای ننشینید... خواب‌رفته‌ها را از این خواب مرگبار برانگیزانید.» (ج ١، ص. ١٤٢). همچنین فرموده‌اند: «انتظار دارم که با تهذیب نفس و اخلاص، مطالعات و تحقیقات وسیع و دامنه‌داری را در زمینهٔ شناخت احکام اسلام و مبانی نورانی قرآن آغاز نمایند... اسلام واقعی را بشناسند و بشناسانند.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٢، ص. ٤٨٦). ایشان در پیامی خطاب به طلاب می‌فرمایند: «شما که امروز پاسداران اسلام و قرآنید، وظیفه دارید... به کار خود که تحصیل فقه اسلام و تهذیب اخلاق [است] ... ادامه دهید.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٢، ص. ٤٥٠). همچنین تأکید می‌کردند: «اسلام را آن‌طور که هست، بشناسید و به مردم بشناسانید.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٢، ص. ٤٨٦). در نهایتْ فرموده‌اند: «بر شما جوانان روشنفکر است که از این خواب غفلت برخیزید و مردم را بیدار کنید.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٢، ص. ١٤٢).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این شواهد عبارت‌اند از: «از پای ننشستن»، «برانگیختن خواب‌رفتگان»، «تهذیب نفس و اخلاص»، «شناخت اسلام واقعی»، «شناساندن اسلام به مردم» و «بیدار کردن مردم از خواب غفلت»؛ که در مضامین فرعی «خودسازی (تهذیب نفس)»، «خودآموزی عمیق (شناخت اسلام راستین)» و «دیگرآگاهی‌بخشی (بیدار کردن خواب‌رفتگان)» و سپس مضمون اصلی «مسئولیت‌های سه‌گانه جوانان» ادغام شدند.

افزون‌بر این، امام برای حفظ اعتماد و پیوند نسل جوان با رهبری نهضت، نسبت‌به هرگونه شایعه‌پردازی تفرقه‌افکن هوشیاری نشان داده‌اند. نمونهٔ بارز این رویکردْ واکنش ایشان به شایعه‌سازی رژیم مبنی‌بر امتناع از ملاقات با نمایندگان دانشجویان ایرانی مقیم اروپا است. ایشان در نامه‌ای خطاب به یکی از این دانشجویان با ردّ این ادعا، از آنان می‌خواهد که خود مستقلاً در رفع این سوءتفاهم اقدام کنند و توضیح می‌دهند: «خوب است رفع این سوءتفاهم را خود آقایان دانشجویان مقیم اروپا بنمایند؛ چون دستگاه از این نحو امور استفاده می‌کند.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٢، ص. ٧٢). همچنین امام (١٣٨٩) نقش معلم منتقد را نیز ایفا می‌کرد:

«فرهنگ استعماریْ جوان استعماری تحویل مملکت می‌دهد... دانشگاه ما را اشخاصی قبضه کردند که اینها خودشان انگل‌اند.» (ج ٣، ص. ٣٠٦).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این دو واحد تحلیل عبارت‌اند از: «هوشیاری دربَرابر شایعه‌پردازی»، «رفع سوءتفاهم توسط دانشجویان» و «نقد فرهنگ استعماری و نظام آموزشی وابسته»؛ که در مضمون فرعی «حفظ اعتماد و پیوند نسل جوان» و سپس مضمون اصلی «اعتماد به جوانان و نقش معلم منتقد» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که امام سه مسئولیت اجتماعی اخلاق‌محور را بر دوش جوانان می‌گذاشتند که چارچوبی کامل از فعالیت تربیتی‌ـفرهنگی‌ـسیاسی را تشکیل می‌داد: ١- خودسازی (تهذیب نفس) که مبنای تربیت اجتماعی اخلاق‌محور را در بعد فردی فراهم می‌کرد؛ ٢- خودآموزی عمیق (شناخت اسلام راستین) که بعد معرفتی تربیت اجتماعی اخلاق‌محور را تقویت می‌کرد؛ ٣- دیگرآگاهی‌بخشی (بیدار کردن خواب‌رفتگان) که بعد اجتماعی تربیت اجتماعی اخلاق‌محور را تحقق می‌بخشید. امام به جوانان اعتماد داشتند و آن‌ها را مستقیماً مخاطب پیام سرنوشت‌ساز خود قرار می‌دادند. این اعتمادْ خودْ عاملی برای تقویت اعتماد به نفس و احساس مسئولیت اجتماعی در جوانان بود. در واقعْ این سه مسئولیت چارچوبی کامل از تربیت اجتماعی اخلاق‌محور را ارائه می‌داد که در آن به بعد فردی (خودسازی)، بعد معرفتی (خودآموزی) و بعد اجتماعی (دیگرآگاهی‌بخشی) به‌صورت متعادل توجه می‌شود. همچنین ایشان به تشویق بسنده نمی‌کرد و ریشه‌یابی مصیبت (نظام آموزشی وابسته) را نیز به جوانان می‌آموخت. این تحلیل به تربیت سیاسی جوانان عمق و بینش می‌بخشید و آن‌ها را از مبارزهٔ صرفاً احساسی به‌سمت مبارزهٔ آگاهانه سوق می‌داد.

٤-٣. توجه به معیشت و حمایت اجتماعی

یکی از محورهای آسیب‌شناسی فرهنگی در انقلاب اسلامیْ وضعیت حقوق متقابل افراد در روابط اجتماعی و عدالت اقتصادی است. الگوی امام در این حوزه می‌تواند راهگشا باشد. ایشان به‌جهت تربیت شاگردان پایدار نهضتْ حمایت مادی و عاطفی را بخشی از مسئولیت تربیتی و

اجتماعی خود می‌دانستند که در ادامه تحلیل خواهد شد.

٤-٣-١. حمایت مالی و عاطفی از طلاب و خانواده

امام خمینی (١٣٨٩) با صدور اجازه‌هایی مانند: « ایشان مجازند در اخذ سهم مبارک امام... و صرف آن در اعاشهٔ[1] خود به‌نحو اقتصاد.» (ج ١، ص. ٥٧)، امکان تأمین هزینه‌های زندگی طلاب را فراهم می‌کردند. همچنین در مواجهه با خانواده‌های تحت‌فشار می‌فرمودند: «اگر این خانواده‌ها احتیاج دیگری هم داشته باشند، بعداً تأمین خواهم کرد؛ ناراحت نباشید... خودم هم در این مصیبت شریک هستم.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ١، ص. ٢٧٩)؛ حتی در جزئیات امور با دستوراتی نظارت مستقیم و حمایت نظام‌مند از بازماندگان مبارزان را نشان می‌دادند؛ برای مثال فرموده‌اند: «تحقیق کنید که منزل پدرزنش کجاست. ... لازم است همه‌ماهه، ماهی سیصد تومان به ایشان برسد.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٢، ص. ٣١٢). در نامه‌ای دیگر امام با اطلاع از گرفتاری پیش‌آمده برای یکی از افرادْ دستوری صریح و عملی برای حمایت مالی صادر می‌کند: «تا یک سال ماهی سیصد تومان به ایشان بدهید... و اگر کسی خواست به ایشان کمک کند و محتاج به اذن این‌جانب است، مأذون است... از سهمین مبارکین به ایشان کمک کند.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٣، ص. ٢٦). ایشان در نامه‌ای به مرحوم مرتضوی به‌مناسبت وقوع مصیبت شخصی، با زبانی پدرانه و همراه با همدلی می‌نویسد: «[از] پیشامد ناگوار برای جناب‌عالی و عائلهٔ محترمه متأثر شدم. امید است خداوند مرضای شما خصوصاً آن طفل را شفا عنایت فرماید.» (خمینی، ١٣٨٩، ج ٣، ص. ٢).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این شواهد عبارت‌اند از: «صدور اجازهٔ اخذ سهم امام»، «تأمین هزینهٔ زندگی طلاب»، «حمایت از خانواده‌های تحت فشار»، «نظارت مستقیم بر حمایت مالی»، «دستور صریح حمایت مالی» و «همدلی پدرانه در مصیبت»؛ که در مضمون فرعی «حمایت مالی و عاطفی» و سپس مضمون اصلی «توجه به معیشت و حمایت اجتماعی» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که این اقدامات در واقع تربیت عملی «مسئولیت‌پذیری درقِبال خانوادهٔ نهضت» بود. این حمایت‌ها امنیت روانی و اجتماعی را برای نیروهای مبارز ایجاد

---

١. معیشت

می‌کرد و آنان را با خاطری آسوده‌تر در مسیر جهاد و ایستادگی ثابت‌قدم می‌داشت. همچنین این بیانْ نشان‌دهندهٔ حضور عاطفی و همراهی معنوی ایشان با یارانشان در سخت‌ترین لحظات زندگی است.

٤-٣-٢. عدالت اقتصادی به‌مثابهٔ پیام تربیتی-سیاسی

امام خمینی (١٣٨٩) با آگاهی از شرایط سخت معیشتی مردم با اشاره به سختی‌های زندگی زاغه‌نشینان فرموده‌اند: «مردم دیگر به تنگ آمده‌اند... زندگی این‌طور را مردم ترجیح می‌دهند که نباشند در این دنیا.» (ج ٣، ص. ٤٠٤).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این واحد تحلیل عبارت‌اند از: «به تنگ آمدن مردم»، «ترجیحِ نبودن در دنیا» و «افشای فقر و شکاف طبقاتی»؛ که در مضمون فرعی «افشای محرومیت» و سپس مضمون اصلی «افشاگری وضعیت محرومان» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که امام خمینی افشاگری وضعیت اسف‌بار محرومان را بخشی از رسالت تربیتی و مبارزاتی خود می‌دانستند و با افشای فقر شدید و شکاف طبقاتی، درپِی تربیت حساسیت اجتماعی دربَرابر بی‌عدالتی بودند. ایشان به شاگردان و مردم می‌آموختند که فقر گسترده نتیجهٔ اجتناب‌ناپذیر حاکمیت نظامی فاسد، ظالم و وابسته است؛ بنابراین مبارزه برای رفع محرومیت و استقرار عدالت، جدا از مبارزه برای اسلام و حاکمیت ارزش‌های الهی نیست. این نگاهْ پیوندی استوار بین اقتصاد، اخلاق و سیاست در فرایند تربیت اسلامی-انقلابی ایجاد می‌کرد و مبارزه با بی‌عدالتیِ اقتصادی را به یکی از ارکان اصلی مسئولیت‌پذیری اجتماعی و سیاسی تبدیل می‌نمود. امام نشان داد که بی‌طرفی دربَرابر رنج گسترده خودْ یک موضع‌گیری اخلاقی مذموم است. امروزه این نگرش می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای اخلاق حرفه‌ای عدالت‌محور در مشاغل مختلف عمل کند.

٤-٤. مرزبندی اخلاقی در تربیت

امام خمینی (١٣٨٩) سازش با ستمگر را خروج از مدار اخلاق الهی می‌دانستند: «سازش با ظالم جهنمی، بزرگ‌ترین و بارزترین آثار جهنمی است.» (ج ١، ص. ١٣٦). در جای دیگر با تصریح

به اولویت ارزش‌های انسانی فرموده‌اند: «مرگ با عزت از زندگی با ذلت و تحت اسارت بهتر است.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۱۳۱). همچنین در بیانی دیگر: «غلام حلقه‌به‌گوش دیگران نباشید. ما عزت و شرف شما را می‌خواهیم... استقلال را حفظ کنید؛ تبعیت را دست بردارید.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، صص. ۲۸۷–۲۸۸). نمونهٔ بارز دیگر این رویکردْ سخنرانی اعتراضی ایشان در نجف در محکومیت برگزاری جشن‌های دوهزاروپانصدسالهٔ شاهنشاهی است: «برای این شاه‌ها ما باید، ملت اسلام باید جشن بگیرد؟!... برای آن که ۱۵ خرداد را پیش آورده... پانزده‌هزار مردم را قتل‌عام کرده‌اند، ما جشن بگیریم؟!... برای این حکومت‌ها عزا باید گرفت.» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص. ۳٦۳).

کدهای اولیهٔ استخراج‌شده از این شواهد عبارت‌اند از: «سازش با ظالم مساوی است با خروج از اخلاق الهی»، «مرگ با عزت بر زندگی با ذلت»، «غلام حلقه‌به‌گوش نبودن»، «حفظ استقلال» و «عدم‌مشارکت در آیین‌های مشروعیت‌بخش ظلم»؛ که در مضمون فرعی «مرزبندی اخلاقی» و سپس مضمون اصلی «مرزبندی اخلاقی در تربیت» ادغام شدند.

تحلیل نگارنده این است که در فرایند تربیت اخلاقیْ مواجهه با موقعیت‌های تردیدآفرین مانند دعوت به مماشات با ستم از حساس‌ترین مراحل شکل‌دهی به شخصیت متربّی است. امام خمینی در چنین موقعیت‌هایی با تأکید بر اصول ثابت اخلاقیْ مرزبندی روشنی بین عزت مبتنی‌بر مقاومت اخلاقی و ذلت ناشی از سازش با ظلم قائل می‌شدند. در این بیانْ امام خمینی مفاهیم انتزاعی عزت و ذلت را به انتخاب‌های عینی اخلاقی گره می‌زنند و به مربی و متربی می‌آموزند که حفظ کرامت جمعی بر امنیت یا منافع مادی کوتاه‌مدت تقدم دارد. در جمع‌بندی نهاییْ یافته‌های پژوهش بر پایهٔ تحلیل مضامین استخراج شده، مؤلفه‌ها، ابعاد و سازوکارهای حاکم بر این الگو صورت‌بندی گردید؛ براین‌اساس ساختار کلی، روابط حاکم میان ابعاد و سیر تحلیلی آن به‌صورت یکپارچه در قالب نمودار ۱ با عنوان «نقشهٔ مفهومی الگوی تربیت اجتماعی اخلاق‌محور در سیرهٔ پیش‌از انقلاب امام خمینی (۱۳٤۰–۱۳۵۷)» ترسیم و ارائه شده است.

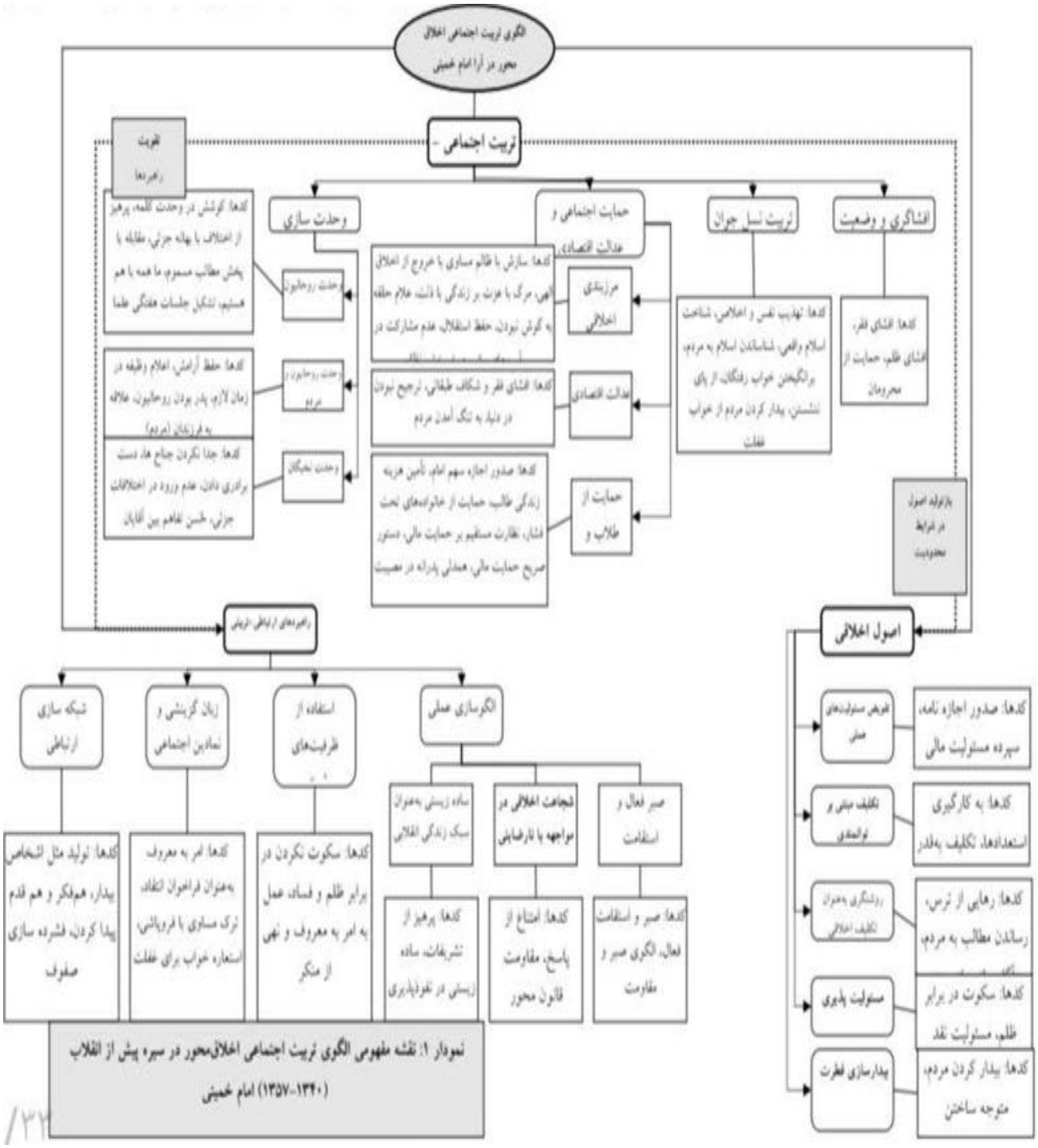

نمودار ۱: نقشه مفهومی الگوی تربیت اجتماعی اخلاق‌محور در سیره پیش از انقلاب (۱۳۴۰-۱۳۵۷) امام خمینی

بحث و نتیجه گیری

این پژوهش با تمرکز بر دوران پیش‌از انقلاب اسلامی (۱۳٤۰–۱۳۵۷) و با اتکا به مستندات تاریخی، به تحلیل نظام‌مند سیرهٔ تربیتی امام خمینی در شرایط محدودیت پرداخت. یافته‌ها نشان می‌دهد که ایشان با تکیه بر منظومه‌ای منسجم از اصول اخلاقی و راهبردهای ارتباطی–تربیتیْ موفق به پرورش و سازمان‌دهی نیروهای آگاه و مسئول شدند. در این مسیرْ مفاهیمی چون «بیدارسازی فطرت‌محور»، «مسئولیت‌پذیری فعال»، «روشنگری بی‌پرده» و «وحدت‌سازی چندسطحی» به‌مثابهٔ ابزارهایی عملی در خدمت تربیت اجتماعی–سیاسی قرار گرفتند.

این پژوهش نشان داد که مؤلفهٔ اخلاقی (به‌ویژه در قالب مسئولیت‌پذیری، بیدارسازی فطرت‌محور و مرزبندی اخلاقی) مبنای بنیادین و نیروی پیشران الگوی تربیتی امام خمینی در دوران محدودیت بوده است. مستندات تاریخی نشان می‌دهد که این الگو بر «اخلاق‌محوری ریشه‌دار» و «پرهیز از خشونت» تأکید ویژه‌ای داشته است.

همچنین این مقاله با تمرکز بر دوران پیش‌از انقلاب نشان داد که چگونه امام با خلاقیت ارتباطی مانند استفاده از زبان نمادین، شبکه‌سازی غیرمتمرکز و انتقاد در چارچوب شرعی و الگوسازی عملی همچون صبر فعال، ساده‌زیستی و شجاعت اخلاقی توانست گفتمان تربیتی را از حصار محدودیت و سرکوب عبور دهد و به تداوم تربیت اجتماعی اخلاق‌محور در شرایط محدودیت کمک کند.

الگوی تربیت اجتماعی اخلاق‌محور امام خمینی به‌عنوان یک راهبرد فرهنگی بومی (مجموعه‌ای از اقدامات و شیوه‌های برخاسته از فرهنگ اسلامی برای مواجهه با چالش‌های فرهنگی) می‌تواند در مواجهه با چالش‌های کنونی کاربرد داشته باشد: ۱- فردگرایی و کاهش مسئولیت‌پذیری اجتماعی که با اصل «تکلیف مبتنی‌بر توانمندی» قابل‌درمان است؛ ۲- نفوذ سبک زندگی مصرف‌گرای غربی که با «ساده‌زیستی به‌عنوان سبک زندگی انقلابی» با آن مقابله

می‌شود؛ ۳- بحران اعتماد و تضعیف سرمایهٔ اجتماعی که با «شبکه‌سازی ارتباطی غیرمتمرکز» قابل‌بازسازی است.

در نهایتْ این پژوهش الگویی متناسب با زمینهٔ تاریخی و فرهنگی و کاربردی از تربیت اجتماعی اخلاق‌محور ارائه داد که می‌تواند در موقعیت‌های مشابه (شرایطی که در آن ارتباطات مستقیم محدود است و گفتمان تربیتی با محدودیت مواجه است) به‌مثابهٔ چارچوبی راهنما به آن توجه شود.

جدول شمارهٔ ۳- تناسب راهبردهای الگوی امام خمینی با چالش‌های کنونی

راهبرد متناظر از الگوی امام	چالش کنونی	کاربست در شرایط امروز ایران
تکلیف مبتنی‌بر توانمندی و تفویض مسئولیت‌های عملی	کاهش مشارکت جوانان در فعالیت‌های جمعی و تشکل‌های دینی	تشویق به مشارکت مسئولانه در تولید محتوا و فعالیت‌های اجتماعی
ساده‌زیستی به‌عنوان سبک زندگی انقلابی و عدالت اقتصادی	گرایش به تجمل‌گرایی، مدگرایی افراطی، افزایش شکاف طبقاتی	ترویج فرهنگ قناعت و نقد مصرف‌گرایی
شبکه‌سازی غیرمتمرکز، ارتباط غیرمستقیم و اخلاق احتیاط عملی	کاهش اعتماد به نهادهای رسمی، گسترش شایعات در فضای مجازی	ایجاد گروه‌های کوچک و هدفمند اجتماعی و استفاده از پیام‌رسان‌های امن
روشنگری به‌عنوان تکلیف اخلاقی، زبان گزینشی و انتقاد در چارچوب شرعی	جنگ شناختی، شبهه‌افکنی دینی	تولید محتوای تحلیلی و مستند، افشای اطلاعات نادرست

جدول فوقْ تناسب میان راهبردهای مستخرج از الگوی تربیتی امام خمینی در دوران پیش‌از انقلاب را با چالش‌های کنونی جامعهٔ ایران نشان می‌دهد. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، چهار راهبرد کلیدی «تکلیف مبتنی‌بر توانمندی»، «ساده‌زیستی انقلابی»، «شبکه‌سازی غیرمتمرکز» و «روشنگری و زبان گزینشی» به‌ترتیب در مواجهه با چالش‌های «کاهش مشارکت اجتماعی جوانان»، «فرهنگ مصرف‌گرایی و شکاف طبقاتی»، «بحران اعتماد و گسترش شایعات» و «جنگ شناختی و شبهه‌افکنی دینی» کاربست دارند. این تناسب نشان می‌دهد که الگوی تربیتی امام

خمینی فراتر از یک مقطع تاریخی خاص می‌تواند به‌عنوان چارچوبی بومی و کارآمد برای مواجهه با مسائل فرهنگی و اجتماعی امروز استفاده شود. به‌عبارت‌دیگر راهبردهای یادشده ظرفیت آن را دارند که در فضای مجازی و شرایط جدید ارتباطی، بازتولید شوند و به تقویت سرمایهٔ اجتماعی و پرورش نیروهای آگاه و مسئول کمک کنند.

منابع

احسانی، غلامرضا. (۱۳۹۱). *تربیت سیاسی: بایدها و نبایدها در پرتو اندیشه امام خمینی (ره)*. تهران: انتشارات نجفی.

اصلانی، یاسر؛ و بهشتی، سعید. (۱۳۹۲). تبیین الگوی تربیت عقلی برمَبنای اندیشه امام خمینی. *پژوهش در مسائل تعلیم‌وتربیت اسلامی*، ۲۱ (۲۰)، ٤٦-٦٢.

https://iej.ihu.ac.ir/article_200854.html

الهامی‌نیا، علی‌اصغر. (۱۳۸٦). *سیره اخلاقی-تربیتی امام خمینی*. قم: زمزم هدایت.

بحرانی، حسین بن علی. (۱۳۷۹). *سلوک عرفانی در سیرهٔ اهل‌بیت* (علی شیروانی،به‌ترجمه). قم: وثوق.

بستانی، فؤاد افرام. (۱۳۷۵). *فرهنگ ابجدی الفبایی عربی-فارسی* (مهیار، به‌ترجمه). تهران: اسلامی.

بهشتی، احمد. (بی‌تا). تربیت از دیدگاه اسلام. قم: دفتر نشر پیام.

فارسیان، محمدرضا؛ و پورمنوچهری، علی. (۱۳۹۸). اهمیت و لزوم تربیت سیاسی در مکتب اجتهادی امام خمینی. *جستارهای سیاسی معاصر*، ۱۰ (٤)، ٤٥-٦٧.

10.30465/cps.2020.24848.2186

جعفرزاده، محمد؛ موسوی، عباس؛ و پاک‌منش، مریم. (۱٤۰۵). حکمت‌ها و پیامدهای تربیتی تشریع احکام وعده در آموزه‌های دینی. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۱٤ (۳۳)، ۱۸۹-۲۲۱.

10.30497/esi.2026.248644.2043

جعفریان، رسول. (۱٤۰۰). صدسالگی حوزه. قم: نشر مورخ.

جوان، حمیدرضا. (۱۳۸۸).*تکلیف‌مداری و اباحی‌گری*. قم: دفتر عقل.

حسینی هرندی، محمدحسین. (۱۳۹۹). *از پیام تا قیام*. قم: دین و رسانه.

حق‌جو، محمدحسین. (۱۳۷۹). *آیین ارشاد و هدایت نسل جوان*. قم: فاطمهٔ الزهراء.

خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۹۵). *منظومه فکری امام خمینی*. تهران: سازمان انتشارات.

خمینی، روح‌اللّه. (۱۳۸۹). *صحیفه امام*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (١٤١٢ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دار القلم.

رجایی، غلامعلی. (١٣٩٢). *برداشت‌هایی از سیره امام خمینی*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

سلحشوری، احمد؛ یداللهی‌فر، محمدجواد؛ و خنک‌دار طارسی، معصومه. (١٣٩١). مبانی و مؤلفه‌های تربیت سیاسی از دیدگاه امام خمینی (ره). *پژوهش‌نامه انقلاب اسلامی*، ٢ (٥)، ١١١-١٢٦.
https://sid.ir/paper/210633/fa

شریعتمداری، علی. (١٣٨٩). *اصول و فلسفه تعلیم‌وتربیت*. تهران: امیرکبیر.

طریحی، فخرالدین بن محمد. (١٩٨٥). *مجمع البحرین و مطلع النیرین*. بیروت: دار و مکتبهٔ الهلال.

عباسی، مهدی؛ سازمند، بهاره؛ توحیدفام، محمد؛ و ابطحی، مصطفی. (١٤٠٣). مبانی و شاخص‌های اخلاق و تربیت سیاسی امام خمینی در جهت جذب افراد در تحقق انقلاب اسلامی. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ١٨ (٦٦)، ٣-٢٢.
https://www.rahyaftjournal.ir/article_199735.html

غفاری هشجین، زاهد؛ کشاورز شکری، عباس؛ میرزامحمدی، محمدحسن؛ و آمر ورامینی، نرگس. (١٣٩١). مؤلفه‌های اخلاق علمی و شاگردپروری در سیره علمی-آموزشی امام خمینی. *فصلنامه تربیت اسلامی*، ٧ (١٥)، ٦٥-٨٨.
https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_30.html

محامد، علی. (١٣٨٩). *درآمدی بر نبوت و شخصیت پیامبر اعظم (ص)*. قم: زائر.

مرتضوی، ضیاء. (١٤٠٠). *دانشنامه امام خمینی*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

معصومی، سید ابراهیم. (١٣٩٤). *راهبردهای سیاسی امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام در آماده‌سازی جامعه اسلامی برای ورود به عصر غیبت*. قم: آینده روشن.

مکارم شیرازی، ناصر. (١٣٧٧). *اخلاق در قرآن*. قم: مدرسهٔ الإمام علی بن أبی‌طالب (علیه‌السلام).

میرزابیگی، علی. (١٣٧٤). *ایدئولوژی، تربیت و توسعه با تأکید بر دیدگاه اسلامی*. تهران: رسالت قلم.

نوروزی، محمد. (١٣٨٩). *بازشناسی تحلیلی مبانی، دیدگاه‌ها، اصول و روش‌های تربیتی-اخلاقی ازمنظر امام خمینی*. کنگره ملی بررسی اندیشه‌های فرهنگی اجتماعی امام خمینی: تهران.

سالاروند، امیر. (١٣٩٠). *گفتمان مبارزه در اندیشه سیاسی امام خمینی*. قم: دفتر نشر معارف.